

УКРАЇНСЬКА НЕЗАВЕРШЕНА РЕВОЛЮЦІЯ 40–50-х РОКІВ

Вже склалася певна традиція розглядати український рух середини минулого століття тільки як національно-визвольний. При цьому якось обабіч залишаються оцінки і аналіз тих подій, які виразно говорять про те, що він був і революційним рухом водночас. Адже навіть самі учасники тих подій називали себе революціонерами і вели відповідний спосіб життя. Та й частина ОУН почала називати себе з часом революційною. Спробую зупинитися саме на такому визначенні того руху і подивитися, наскільки воно підходить до інших подібних рухів у Східній Європі.

Сучасна наука нараховує декілька системних підходів до теорії революції. Зокрема Томас Грін розрізняє чотири таких системи теорій революції: марксистська, системна, модернізаційна і структурна¹. Авторами останньої є Теда Скоцполь і Еден Трімберг². Вони слідом за попередниками вказують, що революція не є винятково продуктом суб'єктивних характеристик суспільства як культурні цінності, що розділяються його членами, чи соціальні та економічні сподівання. Революція залежить значною мірою і від специфічних об'єктивних умов. Держава в цій теорії розглядається як форма соціальної організації суспільства, що поєднує адміністративні і військові функції та притягує ресурси з суспільства, щоб підтримати соціальний порядок і бути спроможною змагатись з іншими націями економічно і мілітарно. Структурна теорія також приділяє значну увагу світовому контексту революції в економічному і технологічному смислі. Всі названі теорії підкреслюють, що розчарування мас є суттєвим елементом революційних рухів. Втім, ці теорії не є надто задовільними для пояснення феномену революції як такої, і тому доведеться використовувати ті частини цих теорій, де вони без сумніву сходяться: революція є швидка, фундаментальна і всеосяжна зміна існуючого ладу³. В інших випадках вдаємося до структурної теорії як базової, але не обійтися без залучення і елементів інших побудов. Проблема полягає в тому, що вчені, визнавши в цілому за національно-визвольним рухом право називатися революцією, не поспішають з розробкою особливостей останньої. Досліджувалися національно-визвольні революції в Китаї, В'єтнамі та ін.

¹ Green Tomas H. *Contemporary Revolutionary Movements*. Englewood, NJ.: Prentice-Hall, 1990.

² Skocpol, Teda, and Ellen Kay Trimberg. *Revolutions and the West: Historical Development of Capitalism // Berkeley Journal of Sociology*. — 1978. — № 22.

³ Motyl Alexander J. *Revolutions, Nations, Empires Conceptual Limits and Possibilities // Columbia University Press*. — New York, 1999. — P. 36.

Причинами українського визвольного руху даного періоду був, без сумніву, колоніальний стан, в якому знаходилися українські землі, поділені поспідовно між трьома, згодом чотирма іноземними державами. Якщо в СРСР за українством хоч і формально визнавалося право на державу, то в Польщі і в Румунії про те не могло бути й мови. З іншого боку, політична система Польщі, Чехословаччини давала певні легальні і нелегальні можливості вести політичну боротьбу за права українців як спільноти, але не як нації. Спроби ведення такої боротьби українськими політичними партіями в Галичині, а почасти і в Закарпатті переконали молодше покоління в неможливості таким чином здобути незалежну Україну. Саме молодше покоління інтелігенції в Галичині було найбільше позбавлене можливостей до свого соціального зросту і просто статусу. ООН зачинили дещо старші, але членами її ставали молоді люди. Вони й розробляли програмові матеріали організації. Між тим, загальне розчарування польським пануванням і несприйняття його в українському суспільстві наростали, в міру неможливості легальним політичним українським партіям домовитися з польськими урядовими структурами.

Не було й мови, що можна буде шляхом переговорів змінити становище українства на теренах СРСР. Можемо додати сюди ще одне, соціально-психологічне пояснення революційної ситуації з точки зору концепції "визначення ситуації". Відповідно до неї, соціальна і економічна нерівність та несправедливість толерувалися в минулому і є досі толеровані. Але вони стають головними винуватцями виникнення заворушень, безпорядків, насильства і, врешті, революції, коли нерівність і несправедливість стають нестерпними⁴. Тоді залишався один можливий шлях – розпочати нову революцію після невдалої попередньої 1917–21 років.

Члени ООН добре проаналізували причини поразки тої революції, зокрема і відсутність справжньої підтримки з боку інших держав. Тому не дивно, що вони шукали таку підтримку від Німеччини і Литви, які були в напружених стосунках з Польщею, а перша й з СРСР.

Лідери цього руху були на першому етапі харизматичними – Є.Коновалець, А.Мельник, С.Бандера. Згодом, коли прийшов час дій, їх заступили люди іншого, більш ділового складу – М.Лебідь, О.Ольжич, Р.Шухевич. Подальша еволюція цих провідників мала йти в напрямку державних діячів – лідерів революції, що почасти спостерігається за О.Ольжичем, і особливо – Р.Шухевичем.

Радянська влада, що з початком Другої світової війни поширилася майже на всі українські землі не сприйнялася, як і польська, румунська, чеська, як своя. В очах місцевого населення вона не мала легітимності ні з правової, ні культурноцивілізаційної точки зору. Вищої культури вона не несла. Тому проти такої влади, як згодом і гітлерівської, можна було тільки боротися і застосовувати насильство у відповідь – інших можливостей не залишалось.

Як і всяка революція, український визвольний рух мав перспективи в період кризи держав-поневолювачів: Польщі, згодом – СРСР. Ця криза визначалася світовою війною, що змела польську державу, і, здавалося, змете й Радянський Союз. Власне з ходом війни стало можливим переходити від підпільної до масової діяльності й мобілізації мас, що було неможливо робити в попередні роки.

⁴ Blackey Robert and Payton Clifford. *Revolution and the Revolutionary Ideal*. Schenkman Publishing Company // Cambridge. – Massachusetts, 1976. – P. 47.

Те, що задуми руху були революційними, свідчать програмові документи обох ОУН: постава Української Самостійної Соборної Держави зі справедливим суспільним ладом. Зрозуміло, що постава такої держави означала б рішучу зміну в системі європейських і міжнародних відносин. Революційність намірів руху полягала й в тому, що вони прагнули змінити існуючий соціальний лад в Україні на корпоративний (спершу) та духовну і моральну настанову суспільства.

Втіленню цих задумів і була підпорядкована діяльність обох ОУН від 1941 р. – коли вони поширили свою діяльність на всю Україну, і особливо, з 1943 р., коли рух став масовим. Опіраючись на підтримку населення обидві ОУН творили збройні сили повсталого народу, що привело врешті-решт до створення УПА як загально-національної структури, яка охопила не лише Волинь, але й Галичину, Буковину, а почасти й Центральну Україну. Лісові масиви на Волині і Поліссі вже в 1943 р. знаходилися під контролем цієї армії. Тут організовувалася українська цивільна адміністрація і, наскільки це було можливо, втілювалися в життя програмові принципи ОУН. 27 серпня 1943 р. було видано наказ командира УПА Кліма Савура (Д.Клячківського) “У справі виборів місцевих адміністрацій, земельних комісій та введення загального навчання молоді”⁵. За цим наказом негайно слід було приступити до виборів місцевих органів влади. Мали бути утворені й земельні комісії, які б займалися поділом землі серед селян. Ще раніше, 15 серпня, було видано розпорядження Головної Команди УПА, яким було запропоновано проект земельної реформи в Україні. Там зокрема стверджувалося, що на “всіх землях України, звільнених Українською Повстанською Армією від московських більшовиків і німців: а) касується засадничо колгоспна система... і впроваджується приватна селянська власність; б) всі землі бувших власників, землі (фільварків) і землі польських колоністів переходять на власність українських селян”⁶. Накази командування УПА виконувалися.

Розпорядження командування УПА віддзеркалювало зміни, які сталися в ОУН у перші роки війни, відображені у програмових Постановках III Збору ОУН(СД). А там мова йшла не лише про земельну реформу, але й про форми власності у промисловості, торгівлі, демократичні права, рівність всіх громадян незалежно від національності. Тобто від революції, очолюваної партією, переходили до революції загальнонародної. Певна лівизна вимог революції якраз і пов'язувала її з попередньою українською революцією, з іншого боку – ці вимоги відображали революційний і загальноукраїнський вимір подій. Інші вимоги у XX столітті революції у європейських християнських країнах не ставили.

Ця революція, як і кожна з такого роду подія, не обходилася без насильства, особливо за специфічних обставин війни. Насильство було зумовлене психологічним несприйняттям воюючих сторін. Відбулася дегуманізація політичних противників як ворогів. Поскільки кожний з противників українського національно-визвольного руху був колонізатором на Україні, то не важко було спрямувати на поляків, німців, а тим паче на совітів почуття ненависті за ті кривди, які вони заподіяли в минулому чи й під час війни.

⁵ Літопис УПА. – Нова серія. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 10.

⁶ Там само. – С. 5.

З утворенням в липні 1944 р. Української Головної Визвольної Ради українська революція дістала і своє політичне представництво на загальнонаціональному рівні. Треба зауважити, що такого поєднання: армії, переважно політичної організації і загальнонаціонального представництва – не мав жоден з рухів у східноєвропейських народів у роки війни.

Важливе значення у визвольному русі відігравала ідеологічно-пропагандивна робота. Її завданням було не лише знищення старих вірувань і переконань привнесених більшовиками чи нацистами, але й заміна їх новими. Вона забезпечувала революціонерам почуття єдності та солідарності, з революційними принципами, готовності й здібності присвятити своє життя для здійснення національних ідеалів – здобути вільну і соборну Україну.

Загалом ідеологічно-пропагандистська робота є інструментом мобілізації мас до активних акцій⁷. Тому їй приділялася значна увага. А після 1949 р. вона вийшла на перше місце. Пропаганда визвольного руху творила, по суті, друге інформаційне поле. Вона заперечувала існування в Радянському Союзі соціалізму, показала імперський і тоталітарний характер цієї держави. Вплив виховно-пропагандистської роботи підтримав і розвинув революційний ідеал як квінтесенцію цінностей учасників руху⁸. Тим ідеалом і була власна державність нової якості. Пропаганда і діяльність українського руху поставили його в центрі боротьби з цією імперією. Революційним було визнання необхідності єдиного фронту поневолених Москвою народів Європи і Азії. Революційною була вимога перебудови СРСР на засадах самовизначення народів. Таке самовизначення принесло б рішучі зміни і в європейські, і в міжнародні відносини.

Який характер цієї революції? Без сумніву – народно-демократичний. В УПА та підпіллі були задіяні представники всіх соціальних груп народу, що згодом визнавали і ті, що поборювали той рух. Тому й не дивно, що там могла зродитися ідея “господарської демократії”.

Чому влада так поборювала український визвольний рух? Насамперед тому, що він заперечував саме існування радянської влади в Україні, легітимність СРСР загалом, як і окупаційну владу гітлерівської Німеччини. Сусідство ж України з Польщею, Румунією, Чехословаччиною, Угорщиною і Білоруссю робило цю революцію особливо небезпечною для радянської влади. Найбільше піднесення цієї революції припадало на час війни, коли сили імперіалістичних держав були відвернуті іншими світовими подіями і вони не мали змоги приділяти відповідної уваги на поборювання революції. З кінця 1946 року можна говорити про різкий спад революційних подій в Україні. Цей спад протривав утім ще 9 років. Але він найменше був зумовлений внутрішніми обставинами, як це звичайно трапляється в інших революціях⁹, а внаслідок інтервенції контрреволюційних сил імперії – СРСР.

Чи можна вважати революціями рухи опору в країнах Прибалтики і Польщі? Беремо тільки ці країни, бо в інших сусідів України чогось подібного не спостерігалось. Думаю, що про революцію в тих республіках вести мову не

⁷ Blackey Robert and Payton Clifford. *Revolution and the Revolutionary Ideal* // Schenkman Publishing Company. Cambridge. – Massachusetts, 1976. – P. 47.

⁸ Ibid. – P. 265.

⁹ Hagopian Mark N. *The Phenomenon of Revolution* // Harper and Row, Publishers. – New-York, Hagerstown. – San Francisco; London, 1974. – P. 25.

можна. Завдання, яке ставили собі учасники тих рухів опору у Східній Європі, було таким: відновлення державної незалежності, втраченої внаслідок окупації СРСР і Німеччини. У міжвоєнний період державна незалежність вже існувала в Польщі, Литві, Латвії і Естонії. Рівень національної самосвідомості, ідентичності був високим – це пояснює і напругу боротьби на всій території цих країн. Тому в програмах тих рухів про революцію не говорилося. При перших сприятливих умовах в республіках Прибалтики була відновлена державна незалежність. Звичайно, певні кардинальні перетворення в майбутніх незалежних державах ці рухи таки припускали. У випадку Литви, на нашу думку, такі перетворення планувалися саме як революційні, хоч це слово і не вживалося¹⁰. Та все ж навіть у Литві це питання було другорядне, а не першорядне. До певної міри можна говорити про революційний характер майбутньої постави незалежної Білорусі, але такі ідеї залишилися тоді там тільки мрією.

У збройному відношенні революція зазнала поразки. Її мета – Українська Самостійна Соборна Держава зі справедливим і демократичним суспільним ладом не була досягнута. Причини поразки революції полягали як у внутрішніх, так і в зовнішніх обставинах. Революція широко не могла розгорнутися на більшій частині України в силу відомих історичних причин. Помежи іншого – населення Великої України вело тривалу боротьбу з більшовизмом у 20-х роках, але було зломлене. Колективізація і голодомор довершили справу. Знову ж таки: потрібен був ще хоч рік дій українського підпілля на цих землях. Імперія СРСР зуміла здолати внутрішню кризу і вийшла з війни зміцнілою у мілітарному і політичному відношенні. Зокрема – на міжнародному відтинку. Ситуація в цьому випадку була гіршою, ніж у 1917–21 роках. Українська революція не отримала того, що Джеймс Дефронзо називає “допустимий світовий контекст”¹¹. Українці не здобулися на визнання своїх вимог у світі, не кажучи вже про якусь підтримку. Навпаки, сусідні держави, що стали прокомуністичними, допомогли СРСР в придушенні революційних сил. Західна допомога виявилася запізнілою і до того ж була на маргінесі.

З різних причин сусіди України не визнали, та й не усвідомили революційності подій на наших теренах України. Стосовно СРСР це зрозуміло. Польський рух, який теж змагався з українським, а саме через це не побачив революційності визвольних змагань українства або волів офіційно їх не помічати.

Отже, українська революція не перемогла. Але чи була вона на часі? Петро Полтава у праці “Концепція самостійної України і основні тенденції розвитку сучасного світу” писав, що постання нових незалежних держав – то є основна тенденція сучасного століття. Традиційні колоніальні імперії впали, згодом впав і СРСР. Україна постанала як внаслідок нової незавершеної національно-демократичної революції і розвалу імперії, так і внаслідок незавершеної революції 1940–50-х років. З цієї незавершеності і походять наші теперішні проблеми. Для українського політикуму, українського руху було б вельми корисно вивчити досвід, наслідки цих незавершених революцій, щоб не повторювати помилок у переддень неминучого завершення національної революції, яка надходить.

¹⁰ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусі, Литві, Латвії, Естонії. – К., 2002. – С. 450.

¹¹ Defronzo James. *Revolutions and Revolutionary Movement* // Westview Press. – Boulder-Sanfrancisko-Oxford, 1991. – P. 19.